

Gebrandschilderd glas

door

Nanne Ottema

Overdruk uit „Historia” 15e Jaargang November 1950

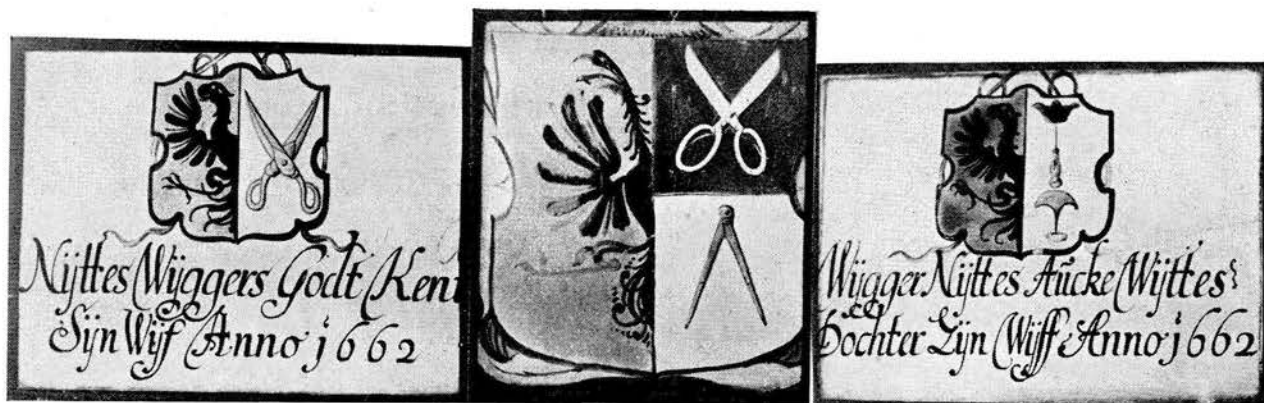
Gebrandschilderd glas

door

Nanne Ottema

Overdruk uit „Historia” 15e Jaargang November 1950

1, 3 en 2. Friese gebrandschilderde ruitjes.

NANNE OTTEMA

Gebrandschilderd glas

Het Prinsessehof-Museum te Leeuwarden bezit een 50-tal gebrandschilderde raampjes en ruitjes van verschillende herkomst.

A. Een deel verzamelde ik in Friesland. Door opschriften, namen en wapens blijken deze oude Friese ramen te hebben versierd, waarschijnlijk daar ook in de 17e en 18e eeuw te zijn gemaakt.

B. Een tweede groep kocht ik van een Amsterdamsen antiquair. Ze waren blijkbaar afkomstig van een Hollandsen verzamelaar en zeker ook uit Holland afkomstig, 16e en 17e eeuws werk.

C. Een derde groep kocht ik omstreeks 1935 van den antiquair Meyer te Zürich. Dit waren een tiental raampjes met gebrandschilderd glas. Ze waren alle van Zwitsers maaksel uit de tweede helft der 16e of eerste helft der 17e eeuw, doch waren jarenlang in een Russische verzameling geweest. De antiquair die mij deze gegevens verschaftte gaf op ze van de Sovjet-regering te hebben gekocht.

D. Van de overige zijn sommige aan een bepaald land toe te schrijven door er op voorkomende opschriften, wapens, namen en andere kenmerken. De overige zijn alleen met min of meer zekerheid op stijl-critische gronden in te delen. Er zijn naast Hollandse zeker ook Franse en Duitse bij. Ofschoon hieronder ook zeer mooie stukken voorkomen is deze groep niet de belangrijkste, daar een bekende herkomst, de, uit vroeger dagen stammende, oudheden veel belangrijker maakt. Hieronder komen voor, die uit Gothieke, vroeg-Renaissance en Barok-tijden dateren, 16e, 17e en 18e eeuws.

A. DE FRIESE GLASSCHILDERKUNST

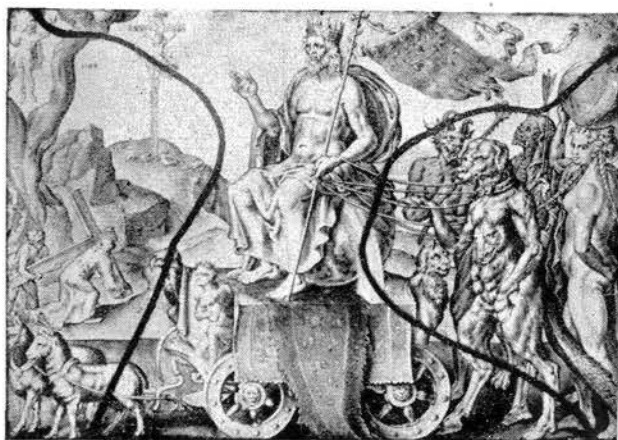
Voor de bestudering hiervan zal men zich in de eerste plaats moeten wenden tot het Fries Museum waar 16e, 17e en 18e eeuwse gebrandschilderde ruitjes uit particuliere Friese huizen zijn te zien of tot de oude Friese kerkjes te Wartena, Suameer, Oudega (Smallingerland), Akkrum enz. waar nog 18e eeuwse met wapens en ornamenten versierde ramen zijn te zien, die daar oorspronkelijk waren geplaatst, meest door de Sneeker glasschilders Gonggrijp en de Gebroeders Staak.

In de Prinsessehof-verzameling zijn hiervan met aan de heraldisch-rechterzijde geplaatste halve Friese adelaar te herkennen, wapens waarvan één in de linker helft is versierd met een els en een halfroond leermes, gereedschappen van oudsher bij schoenmakers in gebruik.

Andere raampjes zijn versierd met een grote en een kleine ruiter op een stappend paard. Behalve herkomst en onderschrift bewijst het feit, dat de paarden van Fries ras zijn, de herkomst van dit raampje. 't Onderschrift luidt: „Aerndt Heereszoon Anno 1682 en Louwers Heereszoon Anno 1682”, beide met een verschillend doch verwant huismerk met een vaantje.

Sommige ruitjes dragen in sierlijke letters geschreven namen w.o. die van de familie „van Harinxma toe Sloten” en die van „Ruierdt Pitters Mr Kuyper te Mennam 1680”.

Het eerste ruitje heeft waarschijnlijk deel uitgemaakt van een raam in een kerk, grietenij- of particulier huis van een Jonker van Harinxma uit de 17e eeuw, het tweede is afkomstig uit het huis, in het Friese dorpje Menaldum, waar de dorpskuijer zijn nuttig bedrijf uitoefende. Het

4. Hollands gebrandschilderd ruitje.

levert tevens het bewijs, dat de ijdelheid om wapens, namen en titels op zijn ruiten te laten schrijven in de 17e en 18e eeuw niet alleen tot de deftige standen beperkt was.

Andere Friese ruitjes hebben naast de halve adelaar een laars met schoenmakersmes en een huismerk; een schaar en een passer enz.

Sommige hebben de namen van vroegere eigenaars en deviezen voor ons bewaard o.a.: „Nijttes Wijggers... Sijn Wijff Anno 1662”, en „Wijgger Nijttes Aucke Wijttes Dochter Zijn Wijff Anno 1662”. (Afb. 1 en 2).

Blijkens de bijgevoegde wapens hebben wij bij 1 en 3 met een kleermaker, die met de schaar werkt, te doen. (Afb. 3).

Op een ander, in levendige kleuren met een Fries wapen beschilderd, staat de volgende Spreuk:

„Met Gastmaalen

De Vader milt

Des weder gecoemen soon's

Droefheydt stilt. Neeltje Jacobs sijn wijff” Anno 1670.

't Jaartal kan gelezen worden als 1610 of 1670. De stijl van de versiering van dit ruitje komt m.i. echter meer met laatst gemeld jaar overeen.

Van de veel belangrijker gebrandschilderde ruitjes uit de 13e en 14e eeuwse Friese kerken is geen enkel gaaf exemplaar bewaard gebleven. Wel zijn bij de opgraving van de kloosterterpen Mariengarde te Hallum, Klaarkamp te Rinsumageest en Nijklooster te Scharnegoutum, gebrandschilderde ruitjes voor den dag gekomen, maar deze waren helaas gebroken. Ze waren in Gothische stijl versierd, ofschoon wij weten, dat deze tufstenen kerken oorspronkelijk in Romaanse stijl gebouwd waren. Hieruit blijkt dus, dat de kerkjes in de 14e en 15e eeuw van grote Gothische ramen zijn voorzien en dat die ramen toen — misschien voor het eerst — van gebrandschilderd glas zijn voorzien. Gebrandschilderde ruitjes in Romaanse stijl zijn mij bij vergraving der Friese kloosterterpen nooit voorgekomen.

Een viertal gebrandschilderde ruitjes kreeg ik ten geschenke van een nazaat van den glasschilder Thomas Gonggrijp, die in de 2e helft van de 18e eeuw zijn handwerk te Sneek uitoefende. Deze ruitjes waren echter niet door Gonggrijp zelf vervaardigd, ze waren blijkbaar door hem

verwijderd uit ramen, waarin hij nieuwe; door hem zelf vervaardigde gebrandschilderde ruitjes had moeten plaatsen.

Hij heeft het verhaal hiervan met de diamant op de betrokken ruitjes geschreven. De bedoelde ruitjes waren dus ouder en dateerden uit de 16e en 17e eeuw. Ze waren afkomstig uit Sneeker woonhuizen. Op het ene komt voor het wapen van de oude uitgestorven Friese familie Botnia, waarvan een lid in de 16e eeuw trouwde met een Harinxma, door welke familie nog een glazen, in zilver gemonteerde, beker van de Botnia's uit de 16e eeuw wordt bewaard. In die eeuw woonde in Sneek een Sijds van Botnia en het is niet onwaarschijnlijk, dat het gekleurde ruitje uit zijn huis afkomstig is. Het opschrift met de diamant er op gezet luidt: „Anno 1599 binnen Sneek en door Thomas Gonggrijp meester glasschilder tot Sneek om zijn oudheid bewaerd 1785, in een huis op de Bottermarkt gezeten tot 1760”. Op een ander ruitje komt voor een korenschoof in geel, uitgeslepen tegen een blauwe achtergrond. Het opschrift op dit ruitje luidt: „Uit een oud huis op de Marktstraat tot Sneek (waarvan) het jaartal was 1610, bij Thomas Gonggrijp vergadert (in) 1760”.

Daar deze ruitjes dubbel belangrijk zijn voor het oudheidkundig Museum te Sneek, zal ik ze daar eerstdaags maar eens in blijvend bruikleen geven.

B. DE HOLLANDSE GROEP

De tweede groep is aesthetisch bezien voor ons de belangrijkste, daar hieronder verscheidene zijn, die met oude schilders in verband kunnen worden gebracht. Ik zal deze afzonderlijk afbeelden en bespreken.

De triumpwagen van Christus.

(Afb. 4).

Dit Hollandse ruitje in vroeg Renaissance-stijl dateert uit het midden van de 16e eeuw.*

Dit ruitje werd van ouds reeds toegeschreven „gevolgt te zijn” naar een tekening van Maarten van Heemskerck. Heemskerck had een uitgesproken voorliefde voor naakte personen en de op dit ruitje afgebeelde figuren zijn dan ook allen naakt, zodat de kunstenaar gelegenheid had veel vlees en spierbundels te laten zien. Ook heeft Heemskerck een tekening van een triumpwagen gemaakt waarnaar Coornhert een ets heeft gestoken, die de oorlog voorstelt (zie afbeelding tegenover bladzijde 321 in Het schilderboek van Carel van Mander uitgegeven door Mirande en Prof. Overdiep 1936). Doch dergelijke voorstellingen komen in de 16e eeuw veel voor. Men zou deze eeuw wel die der triumpwagens kunnen noemen (zie de triumpwagen op het schilderij van Pieter Aertsen de Jonge tegenover bladz. 308 in genoemd schilderboek, en Pieter Baltens triumpwagen, een allegorie op de Pacificatie van Gent, naar de tekening van Frans Floris, afgebeeld in Holstein's Etchings, engravings and woodcuts (1949) Dl. 1 bl. 84). Ook Dürer en Holbein hebben triumpwagens getekend. In G. J. Hoogewerff's De Noord Nederlandsche Schilderkunst (1941/2) Dl. IV bl. 312/3 is een schilderij van Heemskerck afgebeeld met een voorstelling van „de Triumf van Silenus”, dat zich bevindt in het Kunsthistorisch Museum te Wenen. Ook bezit ik een bronzen plaquette met de afbeelding van een door twee luipaarden getrokken zegekar, die gevolgd is naar een kopergravure van Hieronimus Cock naar een

tekening van Maarten van Heemskerck. (Zie in de collectie Lana deel II, No. 327 en 328 Tafel XXIII).

De tekening van Heemskerck met een zegekar, die een allegorie op de oorlog (bellum) voorstelt behoort tot een serie van 8 stuks getiteld *Circulus vicissitudinis rerum humanarum* (Loop der menselijke wederwaardigheden). De overige zeven bevatten eveneens zegewagens, die allegorieën voorstellen op: *Mundus* (de wereld); *Opulentia* (weelde, overdaad); *Superbia* (hoogmoed, trotsheid); *Invidia* (afgunst, nijd); *Inopia* (armoede, nood); *Humilitas* (nederigheid, deemoed); *Pax* (vrede, eendracht). Deze laatste allegorie zou die van mijn ruitje kunnen zijn. Deze tekeningen zijn voluit gesigneerd en zijn gedateerd 1562 en 1563. (Zie Martin van Heemskerck, *Ein Beitrag zur Geschichte des Romanismus in der Niederländischen Malerei des XVI Jahrhunderts* von Leon Preibitz, 1911). Ik vermoedde, dat de Directeur van het Rijksprenten-kabinet in het Rijks-Museum te Amsterdam mij wel nadere inlichtingen hierover zou kunnen verstrekken en schreef daarom aan Z.Ed. Prompt kreeg ik daarop ten antwoord van Prof. Dr J. Q. van Regteren Altena, dat mijne toeschrijving van het bedoelde ruitje juist was. Z.Ed. verwees mij naar het werk van Kerrich „A catalogue of the prints which have been engraved after Maarten van Heemskerck”. Dit werk en de ets van Coornhert waren blijkbaar in het Rijksprenten-kabinet aanwezig.

Zoeken wij naar de oorsprong van het „om dergelijke overwinningen op geestelijk en materieel gebied door optochten met Zegewagens te vieren”, dan komen wij, als steeds weer, terecht bij de Romeinen, die de gehele West-

5. Hollands gebrandschilderd ruitje.

6. Hollands gebrandschilderd ruitje.

Europese beschaving van het begin van onze jaartelling af, hebben beïnvloed op allerlei gebied: hetzij dat wij klederdracht, wapenen, architectuur, ingenieurskunst, allegorieën, emblemata of zegetochten en -wagens bestuderen. De Romeinse cultuur verspreidde zich van het begin van onze jaartelling af niet alleen over West-Europa en het Nabije Oosten maar kwam, in de eerste eeuwen na Christus, zelfs met het verafgelegen China in contact. Als de Romeinse Keizers hunne overwinning op de rondom hun wereldrijk wonende barbaren wilden vieren, lieten zij zich op triomfwagens gezeten door het Romeinse volk bewieroken op hun tochten door zegespoorten, langs zegezuilen, naar Forum en Capitool, in de hoofdstad van hun Rijk en de hoofdsteden hunner provinciën. Deze triomphi waren een belangrijk onderdeel van de spelen, waarmee de Romeinse Keizers het volk zoet hielden, ook of liever gezegd juist in tijden van oorlog en strijd.

Hoe nauw dit uitdelen van „brood en spelen” samenhang met de beschaving der Romeinen kunnen wij zien, als wij de levensomstandigheden in het grote „Imperium Romanum”, dat zeker de helft van de toen bekende beschaafde wereld besloeg en van de omringende barbaren-wereld bestuderen.

Als wij iets willen weten van de beschaving, de levensomstandigheden, woningen, landbouw, klederdrachten, bewapening enz. van de Friezen en Saksen, de Batavieren en Caninefaten en andere volksstammen, die toen „de Lage Landen bi der Seen de aangrenzende hogere Geestgronden in het Oosten en Zuiden van ons land bewoonden, zijn wij aangewezen op de zegezuilen, de

7. Zwitsers gebrandschilderd ruitje.

triumphpoorten, de triomphi van Trajanus, Marcus Aurelius en andere Romeinse heersers waarop wij natuurgetrouwe afbeeldingen aantreffen van de Germaanse volksstammen, die toen ons land bewoonden. Ik weet wel, dat een tijdvak van meer dan 1000 jaar deze beide beschavingen, de Romeinse, die hier uiterlijk 400 na Chr. geb. verdween en de 15e eeuwse, het uitgangspunt, het begin van de Nieuwe tijd, scheidt en dat de overgang van de Romeinse beschaving in die van de Nieuwe tijd onmogelijk direct kan hebben plaats gehad. Er zijn echter vele en velerlei overgangsvormen, die hiertoe hebben meegewerkt.

In de eerste plaats de Frankische cultuurstroom, die der Merovingische en Karolingische vorsten, die na 400 van het Zuiden uit over ons land kwam en die omstreeks 800 ons het Christendom bracht, een de gehele wereld omkerende cultuur. Die Frankische beschaving had in Frankrijk reeds zoveel van de Romeinse cultuur overgenomen, dat ze in vele opzichten beschouwd kan worden als een voortzetting daarvan. Buitendien was de nieuwe cultuur, die de nieuwe tijd hier inluidde, de Renaissance niets anders dan een opleving van de Antieke Beschaving. De „Blijde Incomste der Renaissance” kwam in Italië reeds op in de 14e eeuw. Ze trok zegevierend door Frankrijk en kwam omstreeks 1500 in de Nederlanden. Zij bracht ons opnieuw een jonge loot der oude Romeinse beschaving. In haar gevolg kwamen ook de triomphi.

In de 14e eeuw schreef Francesco Petrarca zijn verhandeling over de Triomphi, die in de 15e eeuw, de leidraad ook voor de 15e eeuwse schilders en glazeniers in Holland is geweest, het programma waarnaar zij hun zegewagens ontwierpen. Petrarca was een echt Renaissance-mens, van groot formaat. Zijn vader was Notaris te Florence. Ook hij werd tot rechtskundige opgeleid, daarnaast wordt hij echter genoemd de grootste lyrische dichter van Italië en

de grootste geleerde van zijn tijd. Hij trok in Italië van het ene Hof naar het andere, trok ook naar Frankrijk, naar Avignon, waar in de 14e eeuw het Pauselijk Hof gevestigd was, bezocht het keizerlijke Praag en zelfs de Nederlanden, waarschijnlijk alleen de Zuidelijke.

De triomphi hadden alle gelijksoortige onderdelen, die in grote lijnen met elkaar overeenkwamen. Petrarca gaf daarvan in zijn verhandeling uitvoerige beschrijvingen. De Zegewagen was vierkant met vier, zes- of achtpakige wielen. Ze was rijk versierd met Renaissance-snijwerk van emblemen, die verband hielden met de voorgestelde allegorie en overdekt met dito tapijten. Midden op de wagens was de hoofdpersoon, die men wilde eren, gezeten soms als wagenmenner, soms begeleid van een andere persoon, die deze functie uitoefende; achter de wagen kwamen gewoonlijk geboeide en gebonden personen, gevangenen en overwonnen ondeugden.

De twee, vier of meer dieren, die de wagen trokken waren voor iedere allegorie verschillend. Petrarca geeft daarvan een uitvoerige beschrijving. De Triomf van de Liefde wordt getrokken door twee witte paarden, die van de Kuisheid door twee witte eenhoorns, die van de Dood door twee zwarte buffels, die van de tijd door twee witte herten, die van de Onsterfelijkheid door twee witte olifanten.

Mijn ruitje, waarvan het ontwerp van Maarten van Heemskerck is, doch waarvan de glazenier geheel onbekend is, stelt zeker de overwinning van het Christelijk Geloof voor. Op de Zegewagen is Christus gezeten als een Koning, gekroond met een puntige Kroon. Hij zit op een wereldbol, die overspannen is met een gouden regenboog. De twee

8. Zwitsers gebrandschilderd ruitje.

9. Zwitsers gebrandschilderd glas.

10. en 11. Franse (?) gebrandschilderde glazen.

middelste vingers van zijn rechterhand heeft hij opgeheven, als legde hij de eed af op zijn geloof. In de linkerhand heeft hij een blauwe kruisvaan.

Deze zegewagen is eveneens van goud, gedrapeerd met een blauw en een groen kleed. Achter de wagen volgen geboeid en gebonden vier door hem overwonnen ondeugden; t.w. de dood, de duivel, een hond met een wolfskop voor de buik, die de bloeddorstigheid kan voorstellen, en een naakte vrouw, die de onkuisheid kan verbeelden. Zij draagt een blauwe wereldbol op haar hoofd, wat er op kan wijzen, dat zij de draagster is van een of desnoods van alle wereldse ondeugden. De wagen wordt getrokken door twee lammeren, die evenals het Lam Gods, het symbool van de Christus voorstellen. Op de achtergrond ziet men de heuvel Golgotha, waar Christus met zijn kruis bij opklimt, op de top waarvan Christus aan het kruis, terwijl daarnaast de opstanding is afgebeeld. De kleuren van dit geheel zijn: groen, blauw, geel en bruin. Het ruitje, breed 24 en hoog 17½ cm, bestaat uit drie door loodstrip samen-gehouden delen.

Ook van bekende Nederlandse glasschilders zijn triomphen bekend, als het glasruitje in de Koninklijke Musea van Kunst en Geschiedenis te Brussel. Dit ruitje, gesigeneerd met het monogram van Dirick Vellert is gedateerd 1517. (Zie: Meesterwerken van de glasschilderkunst in de Oude Nederlanden door J. Helbig 1941, afb. 32 bladz. 19 en 20).

Bedoeld monogram D. * S. werd vroeger toegeschreven aan een onbekenden glazenier Dirk van Staren, doch wordt tegenwoordig algemeen erkend als het monogram van den Antwerpsen glazenier Dirick Vellert — Velaert of Felaert uit het begin van de 16e eeuw. Ook Vellert ontleende zijn onderwerp aan Petrarca. De personen van zijn compositie heeft hij echter naar Mantegna en Duitse graveurs gevolgd. Ook is het van hem bekend, dat hij Albrecht Dürer, bij gelegenheid van zijn reis naar de Nederlanden, in 1521 te Antwerpen heeft ontmoet en dat hij invloed heeft uitge-oefend op Lucas van Leiden.

Hier kan ook op samenhang met de Nederlandse emblemata-boekjes worden gewezen, waarin dezelfde symbolen worden geëerd als in de triomphi, en waarvan een rijke collectie door mij in de Prinsessehof-bibliotheek is samen-gebracht. (Zie de Nederl. Emblemata, Geschiedenis en bibliographi tot de 18e eeuw. Proefschrift van Dr A. G. C. de Vries 1899).

Christus aan het kruis (afb. 5) met opschrift:

„Si tu es Christus fatuum fac temet ipsum et nos:

Lucas cap 23”.

Indien gij de Christus zijt, verlos U zelve en ons.

Ook dit ruitje kan een Hollands stukje werk uit de 16e eeuw worden genoemd. De voorstelling van de kruisiging in een bergachtig landschap zou naar een voorbeeld van Jan van Scorel kunnen zijn gevolgd, terwijl de klederdracht, speciaal de baret van de krijgsknecht aan de voet van het kruis, ook wijst op etsen van Lucas van Leiden, dus op het begin van de 16e eeuw.

Engeltje (Afb. 6).

Het Engeltje in wit kleed tegen een helder blauwe achtergrond en met gouden nimbus zie ik ook aan voor een Hollands kunstwerkje, uit omstreeks 1600. Wat is het jammer, dat men van de herkomst er van niets weet.

Ik zou dit ruitje willen vergelijken met ramen in de kerk van Gouda. Meer waarde dan die van een oppervlakkige gelijkenis zou ik aan een dergelijke overeenkomst echter niet durven toeschrijven.

Een paar ramen, met Bijbelse voorstellingen van de zieke, de trotse Priester, Leviet en de barmhartige Samaritaan, zijn in bruine sepiakleur uitgevoerd. De onderschriften wijzen op Hollandse herkomst. In het begin van de 17e eeuw begonnen deze eenkleurige ruiten de uitbundig-gekleurde ramen der Gothiek en vroeg-Renaissance te verdringen.

De onderschriften dezer ruitjes luiden:

„Salich zijne die arm van geest zijn

Beschaempt bevreesd zijn als den Publica Cannanesche vrouwen geweest zijn

(No)dich beteest zijn sullen Gods vr(ienden zijn) 1612”.

„Als den priester en levijt-waren voorbijgegaen, den Samaritaan hem siende heeft hem verdooten ende heeft barmhertigheijt an hem gedaen

Olie en wijn in sijn wonden ghegooten. Bij mijn Ariën Winantsz. Scheepmaker 1609”.

C. DE ZWITSERSE GROEP

De derde groep, die der Zwitserse glaasjes, munt uit door buitengewoon heldere kleuren deels in rood en geel, deels in blauw, groen, paars en geel. Vooral die in helder-rode kleuren stellen, in Landsknechtencostuum geklede, Zwitserse burgers voor, soms begeleid van hunne vrouwen. Daar ze doorgaans opgesierd zijn met wapens, namen, woonplaatsen en data, kan de herkomst van deze en waarschijnlijk de huizen waarin ze gezeten hebben, worden nagesnuffeld.

De opschriften luiden op die der rood-gele groep: „Matheus Slutur und Ursula Furtenbachin sein eheliche Hausfrau. Anno Domini 1586”. Op het wapen komen voor twee naar links gewende leeuwen gedeeld door een schuine balk.

Hans Kuster und Barbara B(?)ontz embachin sin eheliche husfrau. Anno 1600. (Afb. 7).

Onbekende manspersoon in landsknechtendracht met een wapen waarin een leeuw en een paard en de monogrammen R.T. en F.E. (Afb. 8).

De opschriften op die der blauwe groep luiden:

Op een raampje met de voorstelling van de geboorte van Christus, in de stal van Betlehem en onderschrift: „Frow Melior von Grüt Frow Stifterin zu Hermetschwyl 1564. (Afb. 9).

Een landsknechtenfiguur met onderschrift: „Caspar Kung Alt Seckelmeister Zug 1593”.

Een gevecht met onderschrift: „H'o Ambrozius Keirell (of Kessell) zu Appenzell 1603”.

De opstanding met onderschrift: „Dñus D. Martinus Borner van Capituli Hochdorffensis Decanus et Parochus in Eschenbach (in kanton Sankt-Gallen of Luzern?) Anno 1610”.

D. DIVERSEN

Onder de rest zijn enkele goede stukken o.a. een paar apostel-figuren in diverse sprekende kleuren als rood, blauwgroen, geel, groen, blauw, paars en bruin. Het zijn mogelijk stukken van Franse herkomst uit de Gothische tijd. (Afb. 10 en 11).